

רב לשוניות וחד לשוניות: לאומיות מלמעלה מול לאומיות מלמטה בתקופת המנדט

חזקי שוהם

Liora Halperin, *Babel in Zion: Jews, Nationalism, and Language Diversity in Palestine, 1920-1948*, Yale University Press 2015, New Haven, 313 pages

בשנת 1918, תחילת התקופה שבה עוסק הספר **בבל בציון**, כתב בווינה לודוויג ויטגנשטיין: 'גבולות שפתי הם גבולות עולמי'. הרחק משם, על שפת הים התיכון, החלה להתרקם חברת מהגרים רב לשונית שבה היו מי שהציבו תביעה להקים גבולות לאומיים באמצעות השלטת השפה העברית. ספר זה ממחיש באופן חי ומרתק כיצד תביעה זו התממשה לכל היותר באופן חלקי בלבד.

החידוש העקרוני המשמעותי בספר נעוץ בהתנערות המרעננת מהחשיבה ההיסטורית הטלאולוגית, המבקשת לנתח תופעה או תקופה על שם סופה, ואכן מאפיינת חלקים נרחבים מהכתיבה ההיסטורית בנושא, המתפעלת מהשתלטות השפה העברית על המרחב הציבורי (או לעתים דווקא מגנה אותה). במקום כתיבה שיפוטית זו, הלפרין מבקשת לשחזר את ניסיון החיים הלשוני של תושבי המגזר היהודי בארץ ישראל המנדטורית, תוך התעלמות מכוונת מהדומיננטיות העברית שהושגה בדור השני של המהגרים, ומספקת תיאור נרחב ועשיר של היישוב דאז כחברה רב לשונית שבה הייתה נוכחות אינטנסיבית לשפות האם של המהגרים, לצד שפות מערביות שנהנו מיוקרה גלובלית ובראשן שפת השלטון, וכן שפתם של מרבית תושבי הארץ. כל אלה הצטרפו לכליל לשונות שהרכיב את 'בבל בציון', ויצר איום מוחשי על טהרני השפה העברית שביקשו לכוון מרחב ציבורי חד לשוני.

הספר כתוב ברהיטות (עד כמה שכותב שורות אלה, שלא גדל בבבל ושולט בשפת אם אחת בלבד, יכול לשפוט), מהנה וידידותי לקורא, ומציג תמונה חדשנית ומרתקת באמצעות שפע מקורות ויזואליים וטקסטואליים, ספרותיים ויומיומיים, הלקוחים מארכיונים ציבוריים ופרטיים – ובהם מרשים במיוחד השימוש הביקורתי והזהיר במקורות של היסטוריה בעל פה. מגוון המקורות אפשר למחברת לא רק לשחזר באופן חי את העירובים הלשוניים למיניהם, אלא אף לאפיין עירובים לשוניים ספציפיים כשייכים למרחבים חברתיים שונים – ממרחבים רועשים ומעורבים כמו מרחבי הפנאי והמסחר בערים, דרך המרחב השקט והאינטימי של הבית, המשך למרחבים השקטים והמנוכרים של העולם הביורוקרטי, וחזרה למרחב הרועש אך מסודר של מערכת החינוך. בכל אלה מדגישה המחברת את הגיוון הלשוני שאפיין את חיי היום-יום בארץ ישראל המנדטורית, תוך התמקדות בייצוגים ובהופעות של שפות שונות במרחבים השונים, אך תוך התעלמות – מכוונת (עמ' 19) – מההשפעות של שפות זרות על הסמנטיקה, התחביר וכו' של העברית המתחדשת. במילים אחרות, לפנינו היסטוריה חברתית של שפות ודימויהן, אך לא היסטוריה לשונית או היסטוריה של השפות עצמן.

שני הפרקים הראשונים מציגים תמונה עשירה ומרתקת של הגיוון הלשוני במרחבים שונים ביישוב. הפרק הראשון מתאר את הרב לשוניות ששררה במרחבי הפנאי ובהם הבית, בית הקפה ואולם הראינוע או הקולנוע. הפרק השני עוסק במרחבי המסחר השונים, תוך הצגת ניגוד מרתק בין תערובת היידיש והערבית שאפיינה את המסחר הנמוך (למשל רוכלים ערבים שמכריזים 'אלטע זאכן'), לעומת המסחר הגבוה, שאיים על אידאל האחידות הלשונית דווקא באמצעות השפות האירופיות ה'מכובדות', ובהן בלטו בעיקר הגרמנית (שהובאה על ידי המהגרים דוברי השפה) והאנגלית (שהפכה אז להיות השפה הגלובלית בהשפעתה העולה של הוליווד, ונוסף על כך הייתה שפת הממשל) שהובלטו בשמות עסקים ומוצרים. שני פרקים אלה ממחישים כי האידאולוגיה הציונית ומוסדותיה אמנם יכלו 'להכתיב נורמות ציבוריות ולהניע את השיח הציבורי לתמוך בנורמות אלו, אך לא לשנות את האופן שבו בני אדם חיו' (עמ' 59). אמנם, עבור קוראי העברית אין חידוש רב בעצם הטענה, כאשר ענת הלמן, זוהר שביט, ישראל ברטל ואחרים כבר עמדו על כך שבתקופת המנדט לא היה בפועל מרחב ציבורי חד לשוני על טהרת העברית.¹ גם ברמה ההשוואתית התופעה אינה מפתיעה, שכן היא מאפיינת כל חברת מהגרים שמופעל עליה לחץ להיטמע בחברה הקולטת. אולם התיאור עשיר, מוחשי, מאיר עיניים בירידה לפרטים ובהבחנה בין מרחבים לשוניים שונים, ובהחלט שווה את זמנם של הקוראים.

1 למשל, Anat Helman, 'Even the Dogs in the Streets Bark in Hebrew: National Ideology and Everyday Culture in Tel-Aviv', *Jewish Quarterly Review*, Vol. 92 No. 3-4 (2002), pp. 359-382; ישראל ברטל, 'בין שתי תרבויות: תרבות המרתף מול תרבות הקומות העליונות בעיר העברית הראשונה: הרהורים על שורשי התרבות הישראלית', פנים, מס' 45 (2008), עמ' 4-11; זוהר שביט, 'תל-אביב, דבר עברית: על ההצלחה החלקית של מהפכת העברית', שם, עמ' 50-64.

לעומת זאת, בשאר פרקי הספר שעוסקים בתפקידן התרבותי ובייצוגיהן של האנגלית והערבית ביישוב, יש כבר חידושים של ממש ותוכנות מאלפות באשר לאופן שבו נבנתה הזהות העברית החדשה בתוך המערך המשולש עם האנגלים והערבים, שנכתב עליו כה רבות בהקשרים הצרים של הפעילות הפוליטית, וכה מעט מהזווית התרבותית. כך, למשל, מניתוח יחסו של הישוב לשפה האנגלית בפרק השלישי, מסתבר כי 'הישוב היה שונה מארצות אחרות באימפריה הבריטית בהן ידיעת אנגלית ורכישת כישורי צווארון-לבן היו קשורים ישירות לא רק למעמד חברתי, כפי שהיה כאן (בישוב), אלא גם לקרבה לפרויקט הלאומי בשנים המאוחרות, הקולוניאליות והפוסט-קולוניאליות' (עמ' 136).

ביישוב לא היה כל קשר בין ידיעת האנגלית לבין מחויבות לאומית, ולמעשה נראה שהשפות המערביות השונות נהנו עקרונית ממעמד תרבותי שווה. אמנם השפה האנגלית חדרה יותר משפות אחרות להיבטים שונים של חיי היום-יום, אך נראה שתהליך זה היה קשור לעלייתה כשפה גלובלית בתקופת בין המלחמות בהשפעת הדומיננטיות התרבותית העולה של ארצות הברית ותרבות הצריכה שלה, לא פחות ואולי יותר מאשר להיותה שפת השלטון. פרק זה יכול להיות פתח ראשוני לדיון עתידי בהשפעות התרבותיות הבריטיות על התרבות הישראלית, כאשר באופן חריג ביחס לקולוניות לשעבר בריטיות אחרות, קשה לאתר בה השפעות תרבותיות בריטיות (מלבד, אולי, הנחלת הנהייה אחר משחק הכדורגל) – אך דרוש מחקר נוסף בתחום.

הפרק הרביעי עוסק בתפקידה התרבותי של השפה הערבית. הלפרין מראה כי בצד הטפות המוסר החוזרות ונשנות לידיעת ערבית ולהיכרות עם המרחב, למעשה אלה שלמדו או לימדו ערבית עשו זאת בעיקר למטרות ציוניות, או אם לדייק, למטרות תעמולה וביטחון (בעיקר מודיעין), ובסופו של דבר הייתה 'מיליטריזציה' של השפה הערבית (עמ' 178) – תופעה שניכרת עד היום בישראל, כאשר מערכת הביטחון היא הגורם הפעיל ביותר בלימוד השפה הערבית במערכת החינוך היהודית. הדיון של הלפרין בהכשרה הלשונית מאשר את הדעה הרווחת במחקר ובחברה שזיהתה מחסום מנטלי עקרוני בין הערבים לבין הציונים שבא לידי ביטוי ברצון נמוך במיוחד מצד בנות ובני שני המגזרים האתנו-לאומיים ללמוד את שפת הלאום השני. אולם לסיכום הפרק הלפרין מדגישה כי בסופו של דבר הערבית הייתה לא רק שפת האויב, אלא גם ובעיקר שפת בני המקום שהזכירו בכל הופעה שלהם שהמרחב אינו באמת כל 'יהודי' (עמ' 180). מעבר לחשיבותו האקטואלית, הפרק הזה מדגיש את הכפילות שהייתה טמונה בציונות, שהייתה לא רק תנועה לאומית אלא גם תנועה קולוניאלית שהתלבטה כיצד לנהל את מי שישבו במרחב.

הפרק החמישי עוסק בהוראת שפות זרות במערכת החינוך הציוני, ואף שהיו מי שביקשו ללמד גם שפות כמו גרמנית וצרפתית כשפות מסחר והשכלה בין-לאומיות, בסופו של דבר התמקדה מערכת החינוך בהוראת האנגלית כשפה הזרה המשמעותית ביותר. כך עושה גם המחברת, אך היא מעניקה תשומת לב משמעותית גם לערבית, אף שבסופו של דבר שפה זו כמעט ולא נלמדה. הפרק מתחיל בסקירת מניעים שהוגדרו 'פרקטיים' ללמידת שפות

אלה בבית הספר, וזאת כתירוץ עבור קנאי העברית. אולם בחלקו השני מפרט הפרק מניעים לא-פרקטיים ללימוד שתי השפות. במקרה של הערבית היה מדובר במעמדה הסמלי כשפה קלאסית קרובה לעברית מבחינה לשונית. מלומדים מסוימים אף הציגו את הערבית ככלי עזר ללימוד עברית – אכן מניע סמלי ולא פרקטי במיוחד. האנגלית זכתה למעמד סמלי גבוה כשפה הזמינה ביותר בין שפות התרבות המערבית שנהנו – במיוחד ספרויותיהן – מהערצה כללית במסגרת הפרויקט הציוני שביקש למערב את היהודים, ובאופן ספציפי יותר נתפסה ככלי עזר להנחלת תרבות אזרחית ברוח בריטית וכדומה.

שאלת היחס המיוחד ביישוב לאנגלית ולערבית, שנדונה בפרקים השלישי, הרביעי והחמישי, פותחת צוהר לדיון באופי הדואלי המיוחד של התנועה הציונית כתנועה לאומית וקולוניאלית בעת ובעונה אחת – שילוב שקשה (גם אם לא בלתי אפשרי) למצוא לו מקבילות בתנועות לאומיות, קולוניאליות או אנטי-קולוניאליות בנות הזמן. המושג 'עבריות' הפך בתקופת המנדט למסמן לא רק של השימוש בשפה אלא גם של הזהות החדשה שנבנתה בארץ ישראל, שבאה לידי ביטוי במושגים כלכליים וביטחוניים כמו 'עבודה עברית', 'תוצרת עברית', 'הגנה עברית' וכיוצא בהם. בניגוד למקבילות אפשריות של מצבים קולוניאליים ותנועות לאומיות, העברית לא הייתה שפה ילידית של עם נכבש, אבל גם לא שפת הביורוקרטיה של עם כובש או של מדינה אבסולוטית בתהליכי גיבוש. ושמה הייתה כל אלה גם יחד? הספר פותח צוהר לדיון בשאלות חשובות אלה, שנדונו באופן פולמוסי, ורק לאחרונה הן מתחילות להידון באופן יסודי כשאלות היסטוריות על בסיס עובדתי ותוך התייחסות לחיי היום-יום ולא רק למרחב הפוליטי או לרפובליקה הספרותית.

שאלה נוספת שנותרת פתוחה, ועדיין לא התבררה מספיק בספרות המחקר הקיימת, היא תפקידם של תהליכים תרבותיים 'מלמטה' לעומת תהליכים מהונדסים מלמעלה בהשלטת העברית על המרחבים החברתיים השונים של היישוב. כאמור, המחברת מבקשת במכוון להימנע מהדיון הטלאולוגי, ובשאלה מה, בסופו של דבר, הוביל להשלטת העברית ולכינון החברה החד לשונית העברית. נימוקי ההימנעות הזו מובנים, אולם בשל כך עולה מהספר תמונה לא מדויקת, כאילו ביישוב היו תהליכי כפייה חד לשונית מלמעלה שהתנגשו רק עם תהליכים שעודדו רב לשונית מלמטה. יש לשאול: האם אמנם תהליך האיחוד הלשוני של המרחב היה רק תוצאה של פעילות קנאי השפה? האם לא היו תהליכים 'מלמטה', למשל במרחב המסחרי, שעודדו דווקא את ההאחדה הלשונית של המרחב? לפני כשני עשורים העיר על כך בנימין הרשב כמה הערות, אולם מאז הדיון בנושא לא התקדם רבות למרות מחקרים רבים על טיבה של העברית הרבירה.² נראה שהמחברת שותפה, מדעת או שלא מדעת, לגישות הרואות בלאומיות תופעה הכפויה מלמעלה על הגיוון האנושי ה'טבעי', וכופרות בייתכנות של לאומיות מלמטה (nationalism from below). כך, הלאומיות מופיעה בכותרת הספר לא כתופעה שאותה צריך להסביר, אלא כתופעה הנתונה מאליה

בהקשר הזה מעניין לשים לב לכך שכל הדוגמאות ההשוואתיות המחכימות שפזרות פה ושם במהלך הספר לקוחות מסיטואציות קולוניאליות מקבילות ולא מהקשרים לאומיים של האחדה לשונית). וכך, ההבחנה בין אידאולוגיה לחברה מוצגת בספר באופן מעט נוקשה מדי, ובהקשר הזה מעניין מאוד שימושה של הלפרין בכיטוי 'מדינה בלתי פורמלית' (informal state) כדי לציין את מה שנהוג בדרך כלל לכנות 'מדינה בדרך' (למשל עמ' 59) – לטעמי, אופן התבטאות המייחס למוסדות היישוב כוח אינדוקטרינרי יותר משהיה להם בפועל. למעשה, הלפרין מקבלת בכך את הנרטיב העקרוני של קנאי העברית ושל ההיסטוריוגרפיה ה'ישנה', שחזרו וטענו ש'לא פעילותם לא הייתה משתלטת השפה העברית על המרחב. נראה שהשעה כבר בשלה להעמיד טענה זו למבחן ביקורתי ולבדוק כיצד נתפסה העברית במרחבים המסחריים והביתיים – באותם מקומות שבהם לא הייתה כל שליטה פורמלית לאינדוקטרינציה הלאומנית, ובכל זאת, בסופו של דבר, השפה העברית השתלטה גם עליהם. למען הסר ספק: תיאורי הגיוון הלשוני של הלפרין משכנעים ומאלפים; אולם רצוי לשים בפרופורציה את עדותה הנוגעת בדבר של התעמולה בעד השפה העברית, שכדרכם של מסעי פרסום נחרצים נטתה להגזים בתיאור האיום הרב לשוני שמוצב על החברה כדי לעורר 'פניקה מוסרית'.

למעשה, הסיכום המבריק של הספר מפגין מודעות לצורך זה. המחברת מתייחסת לתפיסות נוסטלגיות של הרב לשוניות ששררה כביכול בתקופת המנדט, ומדגישה כי בסופו של דבר 'התחושה לפיה תקופה של מחויבות אידיאולוגית הסתיימה אינה מורשת התקופה שלאחר 1948 אלא מורשת תקופת המנדט' (עמ' 224). מנקודת מבט אקטואלית טענה זו חשובה במיוחד באשר לשפה הערבית, ואמנם גם לסיכום הפרק הרביעי, שעסק בנושא, ציטטה המחברת דמויות שגילו יחס נוסטלגי לתקופה קודמת שבה לכאורה יהודים ידעו ערבית והיה מגע יומיומי קרוב יותר בין יהודים לערבים. בתקופת המדינה היו מי שראו ברוח זו את תקופת המנדט. בתקופת המנדט עצמה היו דווקא מי שהתגעגעו למרחב הרב לשוני של התקופה העות'מאנית, שבו לכאורה היו מגעים חברתיים ותרבותיים קרובים יותר בין יהודים לערבים (עמ' 179-180). בסופו של דבר, כולם חשו שבזמן הווה, היא מיקומו המדויק של הווה זה על ציר הזמן אשר היא, המגעים החברתיים בין יהודים וערבים היו בלתי מספקים. ערבים למדו לומר 'ליכט און זעייף און שוועבאלאך' ('נרות, סבון וגפרורים' – עמ' 77) ויהודים למדו לומר 'אללה' (עמ' 82), אך לא היה בכך כדי לחסום את תהליכי הנציולניזציה של ארץ ישראל/פלסטין (ובמרחב כולו – כפי שהראה בהקשר אחר הלל כהן).³ דווקא הפרק הרביעי, שהמחיש עד כמה, בסופו של דבר, יהודים לא גילו עניין תרבותי של ממש בשפה הערבית ובנושאייה, חוסם במידה רבה קריאה נוסטלגית של הספר כקורא לשוב למציאות

3 הלל כהן, 'חיי ומותו של היהודי-הערבי בארץ ישראל ומחוצה לה', בתוך: עופר שיף (עורך), מולדות בגולה: תפיסות של שייכות וזרות בתפוצה היהודית, שדה בוקר תשע"ה, עמ' 171-200.

רב לשונית וקדם לאומית ברוח הביקורת על הפרובינציאליות של החד לשוניות העברית, שהושמעה למשל בידי הסוציולוג יונתן שפירא, ולהבדיל הסופר עמוס עוז.⁴ הערות אלה ממחישות את חשיבותו של הספר שקורא לדיון נוסף בסוגיות מהותיות בכתיבה ההיסטורית של תולדות הציונות, היישוב וישראל, ומציב תיאור עשיר, מגוון, מורכב, מבוסס היטב במקורות מגוונים ומרתק של תופעה חשובה שלא נחקרה דיה מנקודת מבט ביקורתית.

4 עמוס עוז, באור התכלת העזה: מאמרים ורשימות, תל אביב תשל"ט; יונתן שפירא, עילית ללא ממשיתים: דורות מנהיגים בחברה הישראלית, תל אביב תשמ"ד.